

Horáková, Michaela

Ke vztahům středověké a barokní legendistiky : (pokus o odpískání v poločase jako gratulace mým učitelům)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. V, Řada literárněvědná bohemistická. 2000, vol. 49, iss. V3, pp. [11]-17

ISBN 80-210-2643-X

ISSN 1213-2144

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/104949>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MICHAELA HORÁKOVÁ

KE VZTAHŮM STŘEDOVĚKÉ A BAROKNÍ LEGENDISTIKY

(Pokus o odpískání v poločase jako gratulace mým učitelům)

Od počátku 90. let zaznamenáváme nástup oživeného zájmu o studium legendistiky. Svědčí o tom především pět pražských setkání odborné obce pořádaných AV ČR¹, na nichž byl uvedený žánr, zejména ve své středověké variantě, podroben zkoumání nejen literárních vědců, ale také badatelů z jiných oborů, převážně historiků a uměnovědců.²

Přesto zůstává v dané žánrové oblasti značný prostor pro další zpřesnění i přístupy. První problém se objevuje již při vymezení vlastní žánrové charakteristiky, v níž je nutno počítat jednak s polysynkretičností literatury (existující ještě i v barokní produkci), se stylovým rozvrstvením vzhledem k nejednotné dílčí funkci takových projevů, a to i neliterární (jiným stylem je psána jistě legenda sloužící jako podklad pro kanonizaci, jiným stylem legenda jako konvenční útvar již rozvinuté barokní produkce) a primárně i s charakterem odlišných epoch a s nimi souvisejícím pojetím víry. Druhý možný problém představuje např. právě téma vztahu středověké a barokní produkce, které je zatím zmiňováno spíše na úrovni obecné, ne však na základě konkrétního srovnání většího počtu tematicky shodných legendistických textů středověkých a barokních.³

1 Uvedená setkání syntetizující i výsledky bádání zahraničního se uskutečnila během jednoho roku — od října října 1991 do listopadu 1992. Sborníčky z těchto setkání připravili k vydání Jiří K. Kroupa, Martin Svatoš a Martin Šroněk (srov. citovanou literaturu).

2 Z nich uveďme alespoň autory vstupních referátů Dušana Třeštíka, Pavla Preisse, Jana Royta, Iva Kořána, Víta Vlnase, Jaroslava Kolára, J. K. Kroupu, Romana Prahla, Martina Svatoše, Alexandra Sticha, Anežku Vidmanovou, Pavla Spunara a Zdeňka Uhlíře.

3 Jistou výjimku v tomto směru představoval Zdeněk Kalista v úvodu ke knize *Z legend českého baroka: 1934*, a zřejmě i v tiskem dosud nevydaném rukopise *Z českých legend doby barokní*, jak vyplývá z textu Svatošova 1992: např. 34. V první uvedené knize Kalista otiskl ukázky z osmi barokních legendistických textů.

Pro naše zamyšlení, v rámci kterého se o další vymezení rozdílů mezi středověkou a barokní legendou pokusíme, postačí pracovní definice legendy jako útvaru, v němž se popisují jednotlivé fáze života hlavní postavy i její posmrtné zázraky za využití legendistických klišé tak, aby byla hlavní postava jako světec zobrazena. Jak známo, k legendistickým klišé patří nejprve především topos narození signalizovaný určitým motivem výjimečnosti hrdiny (např. urozený či naopak chudý původ rodičů; motiv nezvyklého přírodního úkazu provázejícího narození světce, to je příklad legendistiky o Janu Nepomuckém, jehož narození signalizuje nezvyklá záře na obloze, trpyt hvězdného nebe)⁴, dále je to topos ctěného života s vykonáváním obětavé služby Bohu a bližním; dále případně motiv pokušení, ale i okamžitého návratu na pravou cestu k Bohu; mučednická smrt spojená s motivem zázraků, které se při světcově mučení dály (mohly se už dát za jeho života) nebo je to alespoň pojetí jeho smrti jako oběti pro Boha a konečně posmrtné zázraky související např. s evangelijními tématy uzdravování, pomoci chudým a trpícím.

Při takovém vymezení legendy jsme si vědomi absence vývojové charakteristiky, faktu, že se legenda jako žánr vyvíjí v zásadě od své prvotní podoby, která je zpravidla relativně nejbližší historické skutečnosti (a pak ji v českém prostředí označujeme častěji jako životy), do své více fiktivní a motivicky košatější podoby barokní. Exemplárním příkladem historicky věrnější podoby legendy jsou jak *Životy Konstantina a Metoděje*, napsané brzy po jejich smrti v 9. století, tak tzv. 1. staroslověnská legenda o sv. Václavovi, napsaná nedlouho po smrti⁵ hned ve 30. letech 10. století. Proto uvedené texty zachycují osudy všech zmíněných protagonistů v podstatě věcně. To platí v úplnosti pro život Metodějův (v Konstantinově životě je už jistá, relativně malá míra fikce — využití číselné symboliky a motiv posmrtného zázraku), i pro Život sv. Václava, jehož věčnost vynikne už ve srovnání s pozdějšími václavskými texty 10. století.

Typickým příkladem motivicky košaté a více fiktivní podoby barokní legendy je její základní reprezentant — nepomucenská legenda Vita B. Joannis Nepomuceni (1680 latinsky, 1698 přeložena neznámým autorem do češtiny) Bohuslava Balbína (1620-1688). K historické věrohodnosti této legendy lze alespoň zopakovat poměrně známý fakt, že hlavní postava — světec Jan z Nepomuku — má na jedné straně svůj historický předobraz v Janovi z Pomuku, generálním vikáři pražského arcibiskupa Jana z Jenštejna, na druhé straně byla historická realita nejspíše značně jiná než literární zpracování.

Jan z Pomuku sice zemřel násilnou smrtí na následky mučení z rozkazu panovníka, ale pravděpodobně pouze z důvodu sporů o církevní a světské pravomoci. Do kulturního povědomí však vešel jako světec zpovědního tajemství. Přitom nemohl jistě být, již jen z důvodů časových, zpovědníkem panovníkovy

4 K tématu motivu v první barokní nepomucenské legendě — *Fama posthuma* (1641) Horáková:1998.

5 Srov. též Hošna 1986 např. 24.

manželky královny Johany Bavorské, jak uvádí legendistika a potažmo celá nepomucenská literatura. Johana Bavorská byla totiž v roce smrti historického Jana z Pomuku (tedy v r. 1393) již několik let mrtva a dle odborných historických studií je téměř vyloučeno, že by právě Jan z Pomuku mohl působit jako zpovědník Václavovy druhé manželky Žofie, jak by to historicky časově mohlo pouze odpovídat.⁶

Kromě posílení fiktivnosti a motivického košatění v barokní legendě oproti středověkým textům lze k základním rozdílům připojit výraznější dramatickost barokního zpracování (jak lze ostatně z charakteristiky baroka jako stylu předpokládat). Jako další možný rozdíl uvádím navíc také rozvíjení lyrizujících reflexivních pasáží zahrnujících motivy mystické poezie a vznik autentické přírodní poezie — líčení (pochopitelně ne ještě izolované, ale vztažené k meritorní duchovní tematice), posílení ideje národní (tzv. barokní nacionalismus) a vznik a rozvoj myšlenky společné příslušnosti slovanské (tzv. barokní slavismus).⁷ Všem těmto kvalitativním rozdílům nutno předeslat moment kvantitativní — nebývalé rozšíření žánru v barokním písemnictví s nárůstem nových legendistických postav souvisejících částečně s mimoliterární (rekatolizační) funkcí legendistiky po r. 1620.

Tato barokní legendistika pochopitelně aktivně přejímá postavy českých středověkých světců a patronů (Ludmily, Václava, Vojtěcha, Prokopa aj.), texty o nich však dalšími literárními výtvary výrazně množí. Jako určující nová legendistická postava přibývá zejména Jan Nepomucký, a nepomucenská literatura v souvislosti s beatifikačním a kanonizačním procesem začíná ostatní produkci velmi rychle kvantitativně zastiňovat. Právě na nepomucenské legendě lze snad nejnázorněji krátce ilustrovat barokní dramatickost podání, konkrétně na citaci (z Balbínovy legendy), kterou je replika Václava IV. určená Nepomukovi, neprozradí-li zpovědní tajemství: „*Audi Sacerdos, moriendum tibi est, nisi e vestigio jam hic Conjugis meae Confesionem.... Juro deum, aquam potabis.*“ — „*Slyš, kněže, smrt tebe čeká, nepovíš-li mi zpověď mé manželky... Přisáhám Bohu, vodu pít budeš.*“⁸

Kromě Nepomukovy postavy však do barokní produkce vstoupily, a to pod vlivem neobyčejně rozsáhlých přeložených legendistických svodů (především pro české prostředí upraveného souboru původně středověkého autora Suria, *Vita sanctorum* z r. 1696, svodu o desítkách legend) aktivněji pouze některé postavy. Konkrétně jsou to ve větším počtu postavy převážně zahraničních světic, na jejichž zobrazení lze lépe demonstrovat opakující se přítomnost barokní tzv. mystické erotiky. Již Zdeněk Kalista upozornil na její v porovnání se středověkem výraznější světský charakter související s odlišným estetickým cítě-

6 Srov. naposledy Vlnas:1993: např. 42-43.

7 Barokním nacionalismem se zabýval dosud naposledy M. Svatoš: 1992, o barokním slavismu pojednal nejprve R. Brtáň: 1939, dále J. Hrabák: 1947, ve vztahu k Balbínovi M. Kopecný:1992.

8 Srov. latinský text: 1690, první kapitolu. (Autorka pracovala s tiskem strahovských fondů.)

ním a uvedl exemplární příklady: barokních legend o sv. Anastazii a o sv. Agatě (scéna mučednické smrti, při níž je odhaleny znovuuzdravené krásné prsy světi-ce).⁹ Dodejme, že ze staronových světic (tzv. antické vrstvy) jsou motivy mysticko-erotické (spojované s tématem síly panenství) zastoupeny taktéž např. u sv. Markéty a u sv. Barbory (mj. patronky Kutné Hory), z nových barokních světic u sv. Rózy z Limy, která je však zobrazována i jako dítě (Rózička).¹⁰ Motivy barokní duchovní mystiky se také vyskytují v početné homiletické literatuře s legendistickými prvky (ve svátečních kázáních). Zmíněné prvky ilustrují např. dobře citace z legendisticko-homiletického souboru theatinského kazatele Karla Račina (Sněm nebeský, 1712), v němž je využito symboliky liter a je zvýrazněn topos zasvěcení se Kristu motivem zlatého prstenu (podobně jako ve středověké svatokateřinské legendě).¹¹

Pod vlivem šíření španělské legendistiky, což je pochopitelně primárně záležitostí působení jezuitského řádu, proniká do naší legendistiky také nový typ venkovské legendistické postavy. Tím byl-původně sedlák — Izidor Sevillský, kterému je věnována tematicky nová barokní samostatná česky psaná legenda Jiřího Plachého (Život sv. Izidora vyznavače, 1630).¹²

Jako výraznější, frekventovanější a typická pro baroko se však ukázala staronová postava sv. Ivana,¹³ v barokní literatuře tradovaná jako charvátský králevic, který se vzdal světských radostí a stal se poustevníkem. Na zpracování tohoto tématu Fridrichem Bridelem (1658) lze nejlépe ilustrovat pronikání zmíněných lyrických motivů, především přírodních, ale i lyrizujících úvahových prvků vůbec, přítomných též v Bridelově zpracování legendy o sv. Prokopu (první vydání Sláva svatoprokopská, 1662).¹⁴

*Měj se dobře, světe,
an v tobě nikdá dobře není:
měj se dobře,
jen jest v tobě samé hoře,
daremní tvá naděje,*

⁹ Srov. Kalista 1932:25, 53, 54. Nových světců, a to i v barokním období kanonizovaných, bylo pochopitelně víc. Ani sv. Norbert, ani sv. Josef, pokud je mi známo, však neovlivnili literární tvorbu umělecky výrazněji, než výše zmínění světci.

¹⁰ Téma sv. Rózy z Limy, první jihoamerické světi-ce, se objevuje i v kancionálové tvorbě, např. u Jana Josefa Božana (Malura-Kosek-Pospíšil 1999:240-249). — V tomto kancionálu nacházíme ještě širší repertoár světic, než který uvádíme v našem příspěvku. Výraznější mysticko-erotický motiv (uřezaných prsů) je zastoupen v písni o sv. Barboře (Malura – Kosek – Pospíšil 1999:225).

¹¹ K symbolice Račinova Sněmu nebeského Horáková: 1993. O mystické erotice v barokní literatuře (nově zvláště s příklady z homiletiky) táž: 1995. Inicujícím odborným textem v této souvislosti pro barokní literaturu vůbec je zde text Škarkův: 1968.

¹² O uvedeném díle srov. Kalista:1934 v úvodu ke své knize. Legenda o sv. Izidorovi je tam taktéž otištěna. Dosud nejnověji se izidorskou tematikou zabýval Jiří Mikulec 1992: 65-84.

¹³ K postavě sv. Ivana např. Kořán: 1987.

¹⁴ Život sv. Ivana i Sláva svatoprokopská byly nově otištěny v edici M. Kopeckého:1994.

*darma lákáš,
darma vábíš,
darma jest na třtinu se spoléhati.*¹⁵

Se sv. Ivanem a přírodní motivikou je spojen dle Kalisty typ legendy poustevnické a v této souvislosti Kalista uvádí ještě zpracování látky o sv. Guntýřovi (Vintíři). Domníváme se však, že až na uvedený typ není přírodní lyrika v barokní legendě běžná. To konečně primárně souvisí s faktem, že legenda obecně nebyla — už z důvodu své výraznější polyfunkčnosti — zpravidla vnímána jako žánr vysoké literatury. Konvenční uchopení přírodního motivu však v legendě (jako ve všech duchovních barokních žánrech) najdeme, a to zejména v „květinovém“ symbolickém označování světců, hned např. v názvu svatovojtěšské legendy Matěje Boleluckého — Rosa Boēmica (1668).

Tímto názvem současně stručně ilustrujeme barokní nacionalismus spočívající ve zdůrazňování českosti světců a de facto v obraně národa osočovaného z kacífství s cílenou koncepcí představit po r. 1620 rozšiřující se barokní panteon svatých jako svaté (pravověrné) Čechy vůbec: Bohemia sacra. Podobně (apologeticky) je tomu s obranným komplexem barokního slavismu. Vzniká jako protiváha němectví (pocitovaného nebezpečí hrozícího zánikem rodného jazyka a tím identity národa) a realizuje se nově především prostřednictvím kultu slovanských věrozvěstů Cyrila a Metoděje (o nich pojednává právě v baroku vzniklý latinský spis *Sacra Moraviae historia* Jiřího Štředovského z r. 1710), z něhož motivicky čerpaly všechny žánry barokního písemnictví, kromě legendistiky a homiletiky též dramatická tvorba a tvorba kancionálová.¹⁶

Dá se přitom bezpochyby říct i dokumentovat, že téměř všechny znaky legendy uvedené pro barokní tvorbu jako diferenční (s výjimkou tzv. slavismu), totiž dramatičnost podání, mystická i přírodní motivika jakož i prvek nacionální existovaly již v produkci středověké. Konečně i středověk měl svůj rozsáhlý legendistický svod, v našem prostředí též dobře známý a recipovaný soubor *Legenda aurea*.¹⁷ Jeho další (zahraniční) postavy nevstoupily však tak výrazně do

¹⁵ Citováno dle Kopecký 1994:32 (srov. předchozí poznámku). Přírodní motivika (pochopitelně v souvislosti s duchovními paralelami) se ovšem jako frekventovanější a nově příznaková objevuje v homiletice, kde je často motivicky spojena s přírodou místa kazatelských festivalů (ve Žďáru Na Zelené hoře, méně v Praze Na Skalce). Srov. např. Eligiovo kázání (in: *Medotekoucí sláva na hůře Libanu*, 1998:238) a Bartysovo i Radlovo kázání (in: *Nádoba zapálená*, 2000: např. 116, 187-188).

¹⁶ Cyrilometodějské motivy se vyskytují především v souvislosti s panteonem českých světců a patronů, v homiletice např. u Bartyse (Horáková 1994, 2000: 27, 117), v kancionálové písni u Božana (Malura-Kosek-Pospíšil 1999: 240-244).

¹⁷ Spis *Legenda aurea* vydala A. Vidmanová:1984, zabývala se jím též ve vztahu k českému Passionálu. Vztah ke svodu Suriovu, z hlediska jeho recepce v barokní době, pokud vím, proveden na konkrétním materiálu dosud nebyl. Můj závěr o aktivnějším průniku celku Suriova svodu (než tomu bylo v případě *Legendy aurey*) vychází ze znalosti barokní produkce, v níž je Suriova motivika doslova přejímána (např. ve *Sněmu nebeském*, 1712, Karla Račína). — Suriovým pramenem se více zabýval Kalista 1932.

literární středověké produkce, jak tomu bylo v barokním období na základě svodu Suriova.

Jistě, že dramatickostí podání vynikala již umělecky nejzdařilejší latinsky psaná václavská legenda (tzv. Kristiánova) datovaná zpravidla do 10. století, přírodní a milostnou motiviku v návaznosti na výklad biblické Písni písní obsahovala středověká mariánská lyrika (známá v našem prostředí ze souboru *Mariale Arnesti*, ale i ve vzácné podobě přírodní paralely především ve zlomku legendy o Panně Marii).¹⁸ Vyhrocený nacionální aspekt je patrný z legend prokopských, nejvíc z jejich české verze doby Karlovy (byl však již latentně přítomen v latinské legendě ze 12. století), nebyl však jako v baroku spojován s celým panteonem světců a patronů.

Uvedené znaky i ve středověké tvorbě lze poměrně snadno ilustrovat. Měly však jako celek jiný charakter, nedostávaly se do středu motivického systému své doby a v něm nebyly příznakově jako takové. Naopak — jevily se v písemnictví středověku na rozdíl od své existence v barokní legendistice a literatuře vůbec jako komplex výjimečné.

CITOVANÁ LITERATURA:

- Balbín 1680: Balbín Bohuslav, *Vita B. Joannis Nepomuceni*, Praha.
 Bitnar 1932: Bitnar Vilém, *O českém baroku slovesném*, Praha.
 Bláhová-Konzal 1975: Bláhová Emilie, Konzal Václav, *Staroslověnské legendy českého původu*, Praha.
 Brtáň 1939: Brtáň Rudo, *Barokový slavizmus*, Liptovský sv. Mikuláš.
 Cejnar 1964: Cejnar Jiří, *Nejstarší české veršované legendy (soubor rukopisných zlomků)*, Praha.
 Horáková 1993: Horáková Michaela, *K symbolice v barokní homiletice*, SPFFBU, řada D 40, s. 25-32, Brno.
 Horáková 1994: *K diferenciaci ve svatonepomucenských kázáních*, SPFFBU, D 41, s. 23-31, Brno.
 Horáková 1995: Horáková Michaela, *K mystické erotice v barokní literatuře*, in: Skutil Jan, *Morava a Brno na sklonku třicetileté války*, s. 221-231, Praha-Brno.
 Horáková 1998: Horáková Michaela, *Ke genezi obrazu Jana Nepomuckého v české barokní homiletice*, SPFFBU, řada V 1, s. 25-30, Brno.
 Horáková 2000: Horáková Michaela a kol., *Nádooba zapálená, Žďár nad Sázavou*.
 Hošna 1986: Hošna Jiří, *Kníže Václav v obrazu legend*, Praha.
 Hrabák 1947: Hrabák Josef, *Slovanské prvky v starší české literatuře*, in: Macúrek Josef (ed.), *Slovanství v českém národním životě*, Brno.
 Chaloupecký 1942: Chaloupecký Václav, *První staroslověnská legenda o sv. Václavu*, Praha.
 Kalista 1932: Kalista Zdeněk, *Z legend českého baroka*, Olomouc.
 Kopecný 1992: Kopecný Milan, *Balbín a Slovanstvo*, in: Pokorná Zuzana, *Svatoš Martin* (edd.), *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách*, Praha.
 Kopecný 1994: Kopecný Milan, *Fridrich Bridel, Básnické dílo*, Praha.
 Kořán 1987: Kořán Ivo, *Legenda a kult sv. Ivana*, *Umění XXXV*, s. 219n, Praha.

¹⁸ O souboru *Mariale Arnesti* zřejmě vůbec poprvé v našem prostředí pojednal Bitnar:1932. Zlomek legendy o Panně Marii po jeho uvedení v tzv. akad. výboru (1957) vydal Cejnar: 1964.

- Kroupa – Svatoš – Šroněk 1992: Kroupa, Jiří K., Svatoš Martin, Šroněk Michal, *Legenda, její funkce a zobrazení I-VI*, Praha.
- Lifka 1995: Lifka Bohumír, *Medotekoucí sláva na hůře Libanu*, Kostelní Vydří.
- Malura-Kosek-Pospíšil 1999: Malura Jan, Kosek Pavel, Pospíšil Michael, Jan Josef Božan, *Slaviček rájský*, Brno.
- Mikulec 1992: Mikulec Jiří, *Kult svatého Izidora sedláka v českých zemích*, in: Hojda, Zdeněk (ed.), *Kultura baroka v Čechách a na Moravě*, Praha.
- Kolár 1998: Kolár Jaroslav, *Středověké legendy o českých světcích*, Praha.
- Ludvíkovský 1978: Ludvíkovský Jaroslav, *Kristiánova legenda*, Praha.
- Škarka 1968: Škarka Antonín, *Erós v duchovní písni českého baroka*, *Československá rusistika* 3, s. 35-40, Praha.
- Vašica 1966/1996: Vašica Josef, *Literární památky epochy velkomoravské*, Praha.
- Vidmanová 1984: Vidmanová Anežka, *Legenda aurea (překlad spolu s V. Bahníkem)*, Praha.
- Vlnas 1993: Vlnas Vít, Jan Nepomucký, *česká legenda*, Praha.

ZU DEN BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DER MITTELALTERLICHEN LEGENDISTIK UND DER LEGENDISTIK DES BAROCKS

In dem Beitrag versucht die Autorin die Hauptverschiedenheiten der Legendistik der zwei angeführten Epochen zu begrenzen. Der Ausgangspunkt dabei sind vor allem die Arbeiten von Zdeněk Kalista. Die Autorin bildet das Konzept einer Zusammenfassung, das Sie mit Angaben vor allem auf Grund der legendistisch-homiletischen Texten ergänzt.

Die Verfasserin haltet für abweichende Merkmale, Verschiedenheiten die ausdrucksvollere, expressivere Dramatik, den „weltlicheren“ Charakter der mystischen Lyrik, die Entstehung einer „authentischen“ Motivik der Natur (obwohl sie oft noch auf geistige Parallelen bezogen ist), die unterschiedliche Auffassung des nationalen Elements (in Ideen gegen das Deutschtum verbunden, im Unterschied zu dem Mittelalter mit einem Pantheon der in der Barockzeit erweiterten Zahl der Heiligen), als auch die Entstehung des slawischen Gedankens.

Die angeführten Hauptmerkmale kann man ohne einer qualitativen Bewertung mit Ausnahme des Slawismus auch in dem Schaffen des Mittelalters relativ einfach illustrieren.

Sie haben aber in der Gesamtheit einen anderen Charakter gehabt, sie sind nicht ins Zentrum des motivischen Systems ihrer Zeit geraten und sind dort nicht symptomatisch neu gewesen.

Im Gegenteil, sie sind in dem Schrifttum des Mittelalters im Unterschied zu ihrer Existenz in der Legendistik und Literatur des Barocks als Komplex nur ausnahmsweise erschienen.

